

ELŐSZÓ

Amit a könyvekről a latin közmondás megállapít, a könyvsorozatokra még inkább érvényes: a több kötetes vállalkozásoknak, kivált a mi égtájainkon, bizony szintén megvan a maguk sorsa. Kemény G. Gábor, a magyar nemzetiségi történetírás kiváló művelője (1915–1981) 1952-ben jelentette meg az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. című iratgyűjtemény I. kötetét. A nagyszabású forráspublikáció egyes részei az 1971-ben megjelent V. kötetig viszonylag zökkenőmentesen követték egymást. A hetvenes években a kiadványsorozat megjelentetése különféle nehézségekbe ütközött, emiatt a soron lévő, az 1913–1914. évek anyagát tartalmazó VI. kötet már csak a szerkesztő halála után, 1985-ben jelenhetett meg (a hagyatékából előkerült kéziratot Szász Zoltán történész és Kemény Gábor nyelvész – az elhunyt szerkesztő fia és jogutódja – rendezték sajtó alá).

A folytatás előkészületei az 1980-as évek közepére nyúlnak vissza, amikor Kemény Gábor a VII. kötet két szerkesztőjének, Szász Zoltánnak és Szarka Lászlónak átadta Kemény G. Gábor 1914–1916. évekre vonatkozó iratgyűjtését. Hosszas mérlegelés után ugyanis olyan döntés született, hogy az első világháború időszakát – tekintettel a korabeli nemzetiségpolitikai viszonyok bonyolultságára, kiéleződésére, valamint arra, hogy a világháborús események, külpolitikai összefüggések új dimenziókat adtak a magyarországi nemzetiségi kérdéseknek – célszerű két részre bontani: a háború kitörésétől az uralkodó, Ferenc József 1916. november 21-én bekövetkezett haláláig, illetve IV. Károly trónra lépésétől az őszirózsás forradalom kitöréséig terjedő időszakra.

A világháború kitörésekor – ismeretesen – mindenütt rövid ideig tartó hadműveletekre, gyors befejezésre számítottak. A nemzetiségek és politikusaik magatartásában ez is befolyásoló tényező volt. A köreikben is megfigyelhető harctéri lelkesedés és a korai hűségnyilatkozatok nem minősíthetők csupán opportunizmusnak vagy kikényszerített gesztusoknak.

A négy esztendő múlva bekövetkező összeomlásból nem lehet levezetni az 1914. évi magatartásformákat. Voltak persze – főleg a határokon túl –, akik a Monarchia összeomlásában reménykedtek; a nagy többség azonban mind egy győztes, mind egy vesztes háború esetére a Monarchia s benne a történelmi Magyarország fennmaradására számított, s ennek keretében remélte, sőt, egyenesen elvárta, hogy háborús részvételéért, helyállásáért értékes nemzetiségi jogokat biztosítsanak majd számára (6. sz. irat).

Az a tény, hogy a több kortárs által rég halálra ítéltnek tartott Habsburg-monarchia négy éven át kibírta a világégés megpróbáltatásait, nem tudható be csupán a német támogatásnak, a rendőri-katonai szigoroknak. Az évszázados kötelékek, a történeti és gazdasági kohéziós erő nemcsak a magyarokat és osztrákokat, hanem rajtuk kívül az összes nemzetiségeket is összetartotta. A háború utolsó esztendeje lesz majd az az idő, amelyben a mindig is sok ellentétet tartalmazó, törekeny egység valóban széttöredezik.

A szerkesztők a mostani kötet tartalmi kialakításakor mindenekelőtt arra törekedtek, hogy az eredeti gyűjtés kikövetkeztethető szempontjait megőrizzék, és a kulcsfontosságú események, kérdések a kiegészítő iratgyűjtés alapján még nagyobb hangsúlyt kapjanak. A kiegészítések – jórészt eddig publikálatlan levéltári források bevonásával – a tárgyalt témakörök belső arányainak, a magyar kormányzat politikai lépéseinek még plasztikusabb bemutatását célozták.

A szarajevói merénylet és a világháború kitörése közötti, feszültségekkel teli egy hónap (melynek dokumentumait az *Iratok VI. kötete* közölte) nemzetiségpolitikai mozzanatai mintegy előre jelezték, hogy a világháború radikálisan átfogja rendezni a kiegyezés kori megmerevedett politikai struktúrát, a magyar kormány és a nemzetiségek viszonyát. Jóllehet a Szerbiának küldött osztrák-magyar hadüzenetet, illetve a nagyhatalmak kölcsönös hadba lépését követő első hetekben senki sem láthatta előre a háború valós kimenetelét, de még azt sem, hogy az európai kontinens több mint négy évig háborús hadszíntérré változik, azt azonban a Monarchia s azon belül a Magyar Királyság magyar és nem magyar politikusai is megérezték, hogy a világháború befejezése után a Szarajevó előtti állapotokat többé nem lehet visszaállítani. Itt elsősorban a Monarchia Lajtán túli részein a századforduló két évtizedében végbement választójogi reform további magyarországi elodázhatatlan-ságára, illetve ennek a birodalom másik feléhez hasonló, alapvető jelentőségű politikai következményeire, a nemzetiségek nyelvi-politikai térnyerésére gondolunk, jóllehet ennek a belső társadalmi-kulturális fejlődés eredményeként igencsak időszerű és valószínű alternatívának a ki-próbálására a világháború befejezése után már nem adott időt a történelem.

Az általános választójog bevezetése a világháború előtt vagy a világháború idején Magyarországon a szociáldemokratáknak a parlamentbe való azonnali bejutása mellett kétségkívül az országgyűlésnek a bécsi Reichsrathoz hasonló etnizálódását, s legalábbis átmeneti működési ellehetetlenülését, a szimbolikus és valóságos nemzetiségpolitikai küzdelmek parlamenti síkra terelődését eredményezhette volna. Egy ilyen változás hatását, következményeit a világháború alatti és utáni időkre aligha lehet felbecsülni.

A háborús helyzetnek kezdettől fontos közvetlen napi következményei is voltak a magyarországi nemzetiségi politikában: a balkáni hadműveletek miatt a szerb, horvát, majd az északkelet-magyarországi orosz betörés nyomán a ruszin és a szlovák kérdés, Románia ambivalens magatartása következtében pedig a román kérdés külpolitikai kontextusa teljesen át- és felértékelődött. Valójában már a két Balkán-háború megmutatta, hogy a Kárpát-medencén belül, a Magyar Királyság területén élő nemzetiségek milyen erős szálakkal kötődnek a szomszédságban élő fajrokonaihoz, azok államalakulataihoz, illetve politikai mozgalmaihoz. Egyes nemzetiségi vezetők a világháború első két évében főként a keleti frontnak az oroszok számára kedvező alakulásától remélték a régió geopolitikai helyzetének radikális átalakulását.

A nemzetiségi mozgalmak vezetői ugyanakkor azzal is tisztában voltak, hogy a szarajevói merényletet s az azzal összefüggő nagyszerb törekvéseket osztatlanul elítélő közvéleménnyel nem táncos nyíltan szembefordulni. Az uralkodóház iránt még élő tisztelet, a közös haza iránti hűség utólag nehezen rekonstruálható fogalmi mögött valóságos érzések és érdekek is meghúzódtak. Ez a magyarzata annak, hogy a hadüzenetekkel, illetve a világháború kitörésével kapcsolatos hazafias nemzetiségi hűségnyilatkozatok (6. sz. forráscsoport) mellett mértékadó hazai nemzetiségi kollektív ellenvélemény vagy akár csak különvélemény nyomaira – a szerbek kivételével (vö. 10. sz.) – nem sikerült rábukkannunk.

A világháború éveinek nemzetiségi politikájáról a történeti gondolkodásban áthagyományozódott igen ellentmondásos kép – kegyetlen terror; illetve a törvényességet respektáló türelem – elsősorban abból adódott, hogy azokon a területeken, amelyek katonai közigazgatás alá kerültek (előbb a délvidéken, majd Kárpátalján) az élet, az ország nagyobb részétől gyökeresen eltérően, alapjaiban változott meg, a hadseregeknél mindig és mindenütt szokásos „kemény kéz” gyakorlata elviselhetetlenné tette a közemberek mindennapjait. E tájakon javulás csak 1915-ben következett be.

A kötet 110 iratcsoportja a mellékletekkel együtt összesen 440 iratot foglal magában. Az első 35 irategyűttesben tükröződő 1914. évi események, nemzetiségpolitikai, kormányzati intézkedések azt mutatják, hogy a háborús Tisza-kormány igyekezett az ország belső biztonságát – az akkori fogalmak szerint szigorú – rendszabályokkal erősíteni, ugyanakkor a nemzetiségek elleni uszításnak, alaptalan hangulatkeltésnek szintén megpróbált határozottan gátat szabni. E tekintetben különösen

fontos és a kérdés történeti irodalmában eddig nem méltányolt az a határozottság, amellyel a Tisza-kormány vagy éppen a tiltakozása jeléül lemondását is felajánló br. Skerlecz Iván horvát bán a nemzetiségi politika intézésébe keményen beavatkozni próbáló osztrák-magyar katonai parancsnokságokkal szemben a polgári hatóságok hatáskörét mindvégig sikerrel megvédte, s ezzel elejét tudta venni annak, hogy a katonai hatóságok úgy kezeljék az ország nemzetiségi régióit, mint valaminő pacifikálandó hadműveleti területet.

A kötetbe felvett források egyebek mellett azt is jól érzékeltetik, hogy a Tisza-kormány nemzetiségi engedménypolitikájában a nem magyarok anyanyelvének és jelvényhasználatának könnyítését lehetővé tevő rendeletek mellett a magyar miniszterelnök miként próbálta ismét felvenni a nemzetiségi kérdés szempontjából meghatározó fontosságú román tárgyalások fonalát. Tisza és belügyminisztere, Sándor János igyekeztek méltányos döntésekkel, rendeletekkel gátat szabni azoknak a helyi nemzetiségellenes akcióknak is, melyeknek esetenkénti kárvallottjai főként a nemzetiségi mozgalmakban korábban aktív szerepet vállalt szlovák, román, szerb középosztálybeliek voltak. Ugyanakkor az is tény, hogy a nemzetiségieket ért helyi sérelmek jó része Tisza kezdeti kemény hangvételű utasításaira, a megyei apparátus mindenütt ellenséget látó ijedtségére, túlzott éberségére, a nemzetiségi iskolákkal, bankokkal, lelkészekkel, sajtóval szembeni korábbi ellenséges magatartásra, az ellenük való fellépést sürgető helyi magyar nacionalista sajtó egy ideig megtűrt uszítására volt visszavezethető.

A háború első évének magyarországi nemzetiségpolitikai viszonyait, légkörét mindazonáltal Tisza korábbi nemzetiségi paktumpolitikájának újraélesztése s az erre utaló kormányzati lépések jellemezték. A személyes jellegű nemzetiségi gesztusok mellett a paktumtárgyalások újraindításához szükséges kedvező politikai légkört Sándor János belügyminiszternek a magyarországi nemzetiségek színeinek és jelvényeinek használatát szabályozó 8.200/1914 BM. eln. számú rendelete, valamint Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszternek „az állami elemi népiskolákban a nem magyar anyanyelvnek kisegítő nyelvül való felhasználásáról, valamint annak mint tantárgynak tantervszerű tanításáról” szóló 114.000/1914. számú rendelete volt hivatva biztosítani. Ez utóbbi rendelet az iskolák I–II. osztályában a nem magyar anyanyelvű tanulók egyharmados aránya esetén már kötelezővé tette az anyanyelvi kisegítő oktatást – ami gyakorlatilag az anyanyelvű tanítást jelentette –, a II–V. osztályokban pedig a nemzetiségi nyelveknek tantárgyként való órarendbe iktatását biztosította. (Vö. 8. sz. irategyüttes.)

A VII. kötet legterjedelmesebb forráscsoportját Tisza István miniszterelnök ügynevezett háborús román paktumpolitikájának dokumentumai alkotják (17. sz., 95–158. old.).

A központi hatalmak Olaszország és Románia tartózkodó-kiváró magatartása, illetve a török és a bolgár szövetség további tárgyalásokat igénylő bonyodalmai miatt kétségkívül igen kedvezőtlen konstellációban kezdtek bele a háborúba, amelynek a Monarchia részéről deklarált legfőbb célja az Ausztria-Magyarország integritását fenyegető szerb-délszláv irredenta elleni megelőző és megsemmisítő csapás volt.

A magyarországi nemzetiségek közül éppen ezért nem véletlenül a szerb és a román nemzetiségi kérdés értékelődött fel a legnagyobb mértékben a háború előtti viszonyokhoz képest. A szerb kérdés kezelésében Tisza a dél-magyarországi és horvátországi szerb vidékek és különösen a szerb mozgalom szigorú féken tartását elegendő óvintézkedésnek tartotta. A román kérdésben azonban a semleges Románia megnyerése érdekében – Olaszországhoz hasonlóan – az uralkodó, a közös minisztertanács, akárcsak a hadvezetés és a németországi külügyi és katonai vezetés az erdélyi románoknak adandó jelentékeny nemzetiségpolitikai engedmények megtételét tartotta a legalkalmasabbnak.

Berlinben régóta élt a meggyőződés, s bécsi politikai körökben is vissza-visszatérő gondolat volt, hogy mivel Románia hagyományosan retteg hatalmas orosz szomszédjától, csak azért nem tud teljes erővel a Központi Hatalmak oldalára állni – majd mellettük hadba lépni –, mert a nemzeti közvélemény az erdélyi románság politikai jogainak súlyos korlátozottsága miatt ezt a lépést nem

fogadhatja el. Feltételezték, hogy egy méltányosabb magyar nemzetiségpolitika esetén Bukarest hadba lépne Oroszország ellen, azért is, hogy visszaszerezze az 1812-ben elvesztett Besszarábiát. Különböző bukaresti politikusok – sőt egyes erdélyi románok – maguk is ezt sugalmazták Berlinben és Bécsben. Nem is eredménytelenül. A Wilhelmstrasse eleinte nem kevés illúziót táplált Romániával szemben, 1915 végéig ismételtlen nyomást gyakorolt Tiszára a román kérdésben, aminek azután a magyar miniszterelnök erélyes németországi személyes fellépése vetett véget (vö. 61. sz. irat).

Tisza Istvánnak ennél fogva az 1913. évi román akciójánál (lásd Iratok VI. kötet) jóval szorongatóbb külpolitikai szükséghelyzetben kellett végiggondolnia az egész magyarországi nemzetiségi politikára kiható román paktumtárgyalások irányát, célját és eszközeit. A háborús román paktumpolitika bel- és külpolitikai motívumainak alakulását, összefüggéseit a legszemléletesebben a magyar miniszterelnök és gr. Ottokar Czernin bukaresti osztrák-magyar követ levélváltása alapján követhetjük nyomon (17. I. sz. irat). Tisza kezdettől fogva átértézte saját politikai felelősségét, de Czerninnel és Berchtold külügyminiszterrel ellentétben azt is tudta, hogy Románia magatartásának előzetes befolyásolására, a román hadba lépés kikényszerítésére a legnagyobb szabású, Tisza által egyébként belpolitikai megfontolásokból eleve kizárt engedmények (például Erdély politikai autonómiája román vezetés alatt) sem lettek volna elégségesek.

Amikor Tisza 1914. szeptember 22-i levelében megszólította Ioan Meşianut, a nagyszabedeni román görögkeleti érsek-metropolitát, az Apponyi-féle népiskolai törvények, illetve a választójog nemzetiségeknek kedvező részleges revízióját, valamint a hivatalos román nyelvhasználat körének kibővítését ajánlotta fel mint a magyarországi románságnak a világháború első hónapjaiban tanúsított hazafias magatartását elismerő és méltányoló kormányzati gesztusokat. „Kilátásba vehetjük a népiskolai törvény oly reformját, amely tekintettel van nem magyarajkú polgártársainknak a felekezeti népiskolákra vonatkozó óhajátaira. Törvényes intézkedésekkel nyithatunk tért az anyanyelvnek az állami hatóságokkal való közvetlen érintkezés terén, és végül gondoskodhatunk a választójog egyes intézkedéseinek olyan módosításáról, amely a hazai románság politikai képviselőjét méltányosabb alapra helyezi” (17. I. B irat, 98–99. old.). Ezekhez az engedményekhez társult 1914 novemberében a politikai bűnügyekbe keveredett magyarországi románokat amnesztiában részesítő uralkodói rendelet.

Két különálló részből álló iratközlésünk minden eddiginél több szempontból világít rá a román paktumtárgyalások nehézségeire és korlátaira. Maga Tisza például az erdélyi főispánokhoz intézett körlevélben – miként korábban – az engedmények negatív magyar visszhangjától is tartott: „Nagyon kérem, gondolja meg, mi minden forog kockán, mit veszíthet éppen az erdélyi magyarság, és legyen annyi bizalommal nemzeti érzésem és hazafiúi belátásom iránt, hogy az az igen komoly és jelentékeny előny, amelyet a románoknak kilátásba helyezek, nem veszedelem magyar nemzeti szempontból és a mai pillanatban szükséges, célszerű és helyes dolog” (uo. F irat, 102–103. old.).

Tisza szerint a románok legfőbb érdeke, hogy csatlakozhassanak a Monarchia nem szláv nemzetéhez, mert csak ez a nem szláv dominancia garantálhatja „a monarchia oly szerkezetének fennmaradását, amely a Román Királyság önálló fejlődésének támasza és biztosítója” (uo. 103–105. old.). Mindenesetre eleve kizárta azokat a sugalmazásokat, megoldási javaslatokat, amelyek Erdély alkotmányjogi különállásának bevezetésével vélték egyedül rendezhetőnek a magyarországi román kérdést: „Erdély különállása román lakosságunk felére nem volna tekintettel, másrészt kiszolgáltatna az ottani román többségnek majdnem 1 200 000 magyart és németet, Erdély lakosságának leggazdagabb és legműveltebb részét” (uo. 105. old.).

Az 1914. november 7-én Tisza és Meşianu érsek levelezésének közreadásával publikussá vált román engedmények korabeli sajtóvisszhangjából az említett iratcsoport második részében adunk bő válogatást (132–155. old.).

A kötet kétségkívül legjobban és legrészletesebben az erdélyi román kérdés 1914–1916. évi alakulását dokumentálja. A rövid időn belül megfeneklett „háborús román paktum” iratanyagán

kívül Tisza Erdély katonai védelmét szorgalmazó erőfeszítéseinek, az Erdély-kérdés külpolitikai összefüggéseinek, majd pedig az 1916. augusztusi román betörés nemzetiségpolitikai következményeinek dokumentumaira kell felhívunk a figyelmet.

Kötetünkben sikerült nagyobb számban összegyűjteni olyan forrásokat, amelyek a világháború kitörése után fogantatosított rendkívüli intézkedések nemzetiségpolitikai következményeit világítják meg. Egyes nemzetiségi vezetők internálására, megfigyeltetésére, a nemzetiségi kézben levő bankok, vállalatok, napilapok, folyóiratok megfigyeltetésére, szigorított ellenőrzésére vonatkozó iratokból kiderül, hogy a nemzetiségek elleni túlkapások, túlzottan szigorú intézkedések nagyjából a helyi közigazgatás és a katonai parancsnokság számlájára voltak írhatók, s ezeket a kormány részéről majd minden esetben a törvényességet szem előtt tartó közbelépés követte. Igen jellemző a törvényességhez aggályosan ragaszkodó kormányzati magatartásra Srdjan Budisavljević horvát-szlavon országgyűlési képviselő letartóztatásának és az ellene lefolytatott vizsgálatnak az iratanyaga (22. sz. irategyűttes) vagy Tisza személyes intervenciója Matúš Dulának, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének a szlovák személyeket és intézményeket ért sérelmek sürgős jóvátétele ügyében hozzá intézett beadványai nyomán (14. sz. iratcsoport).

A VII. kötet fontos forrásújdonsága a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos, a világháború éveiben egyre nagyobb méreteket öltő külföldi politikai propagandatevékenység bemutatása. A Monarchia integritása ellen irányuló kezdeti oroszországi propaganda mögött még jórészt az orosz külpolitika és a hadvezetés állott (24. sz. irategyűttes), de az amerikai Szlovák Liga 1914. őszi emlékirata már a nemzetiségek politikai vagy inkább politikaivá váló emigrációjának a szerveződési folyamatát is érzékeltette (35. sz. irategyűttes). 1915-ben azután valóban szinte egymást érték a cseh-szlovák, délszláv, román emigrációs szervezkedések, nyilatkozatok. Ezek közül kötetünkben főként a Frano Supilo vezette angliai horvát emigrációs központ (37. sz.), a Tomáš Garrigue Masaryk által irányított, párizsi székhelyű Csehszlovák Nemzeti Tanács (44., 77., 81., 89. sz.), az amerikai cseh, szlovák, délszláv szervezetek (53., 79. sz.) és az Ante Trumbić által fémjelzett londoni Jugoszláv Bizottság (59., 76., 98., 109. sz.) tevékenységéről, külföldön megjelenő sajtóorgánumaikról (71., 86. sz.), illetve a velük szoros kapcsolatban álló francia és angol politikusok, publicisták – mint Ernest Denis, R.W. Seton-Watson, Henry Wickham Steed – politikai működéséről (56., 107. sz.) közlünk magyarul eddig nem publikált iratokat.

Helyet kapott a kötetben Jászi Oszkár eddig kevés figyelemben részesült I. világháborús tevékenységének néhány fontosabb mozzanata: kapcsolata a nemzetiségi vezetőkkel (40. sz.), Tisza paktumpolitikájának bírálata (I. 17. II. B 3. sz. alatt), továbbá a magyarországi nemzetiségi kérdés külpolitikai megítélésének egyre fontosabb problémájával és a Naumann-féle Mitteleuropa-konceptióval (95. sz.), illetve az Erdély-kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása (72. sz.). A Naumann-féle (német) Mitteleuropa-terv magyarországi vitája kötetünkben azért is szerepel részletesen, mivel ez a vita – az akkori fogalmak szerint szigorú – sajtócenzúra körülményei között igen nagy szabadságot nyújtott a nemzetiségi lapok számára a Monarchia múltjának, a dualizmus rendszerének elemzésére, nyílt és közvetett bírálatára, s főként saját vágyaik (célkitűzéseik egy részének) nyilvános bemutatására (95., 97. sz.). Valós sorskérdések tárgyalása vált lehetővé Naumann munkája ürügyén, s az állásfoglalásokból kitűnik, hogy a győztes háború utáni időktől a nemzetiségi jogok, a nemzeti érvényesülés lehetőségeinek kiszélesedését várták.

Fontos adalékokkal szolgálnak a vizsgált periódus nemzetiségi folyamatainak történetéhez az emberveszteségek etnikai megoszlását kimutató korabeli KSH-jelentések (41., 51. sz.) vagy Thallóczy Lajosnak mint a megszállt szerbiai területek országos biztosának belgrádi jelentése (92. sz.), valamint az erdélyi román betöréssel foglalkozó iratok (104–105., 108. sz.).

Az autonóm Horvátország háború alatti helyzete számos tanulsággal szolgál. A horvát alakulatok derekasan helytálltak a hadszíntereken. A magyar-horvát történelmi sorsközösség tudata nem veszett ki a horvátok körében sem, azonban az egész kiegyezési rendszer idején az osztrák-

magyar feszültségekre emlékeztető, közjogi töltésű viták mindegyre háttérbe szorították, a délszláv egységtörekvések pedig szinte felmorzolták. 1914-re Tiszának és Skerlecnek még sikerült egy törékeny nyugalmi állapotot teremtenie, a háború azonban új feszültségeket hozott. Tisza keserűen tiltakozott előbb a titkosrendőrök „letartóztatási dühe” (9. B sz.), majd a „katonai mellékkormányzás” ellen, s – jobb eszköz híján – az uralkodóhoz akart fordulni „a teljesen illetéktelen katonai körök felelőtlen dilettantizmusának” megszüntetéséért. A magyar miniszterelnök jól látta, amint azt Frigyes főherceg hadsereg-főparancsnoknak írta, hogy „csak baj keletkezhetik abból, ha katonai parancsnokaink úgy akarnak működni saját országunkban, mint az ellenséges országban”, s mint Berchtoldnak írta, ezzel „mindent, amit az elmúlt években nehéz munkával keresztül vittem, újból kétségessé teszik”.

A hadvezetés nem csupán kémelhárítási megfontolásokból és rögeszmékből adódóan folytatott Zágrábban más politikát, mint Tisza és Skerlec (9. H, 21. sz.). Ők az akkoriban Monarchia-hű, de magyarellenes legnagyobb ellenzéki erőben, az ún. Frank-pártban látták a nyugalom biztosítékát, beletörődtek abba, hogy ennek jelentős informális hatalma van, s kapóra jött számukra a szerbellenes horvát „lakossági” kihágások sorozata. Ismételten Tiszának kellett védelmébe vennie a szerbeket, aki amúgy is ellenezte a tiszok szedését belföldön, megpróbálván megakadályozni, hogy „a messze jövő számára elveszük a kölcsönös gyűlölködésnek mérges anyagát” (9. C, F.). A horvát probléma a fentieknél persze szélesebb. Az Iratok foglalkozik a zágrábi parlament működési kérdéseivel (62., 70.), két képviselő perbe fogásával (22.), a trialista „érzelmek” erősödésével (39., 88.), Fiume kényes kérdésével (29.) és a jugoszláv egységpropagandával (58., 59., 98.), a horvát–magyar gazdasági kapcsolatok ügyével (60. A, 90.).

A nemzeti szimbólumok szerepe – láttuk – a háború kezdetétől ismét előtérbe került. Vita folyt hivatalos és szakmai körökben arról, hogy a magyarországi nemzetiségek milyen saját színeket használjanak. Horvátország esetében 1868-tól ez rendezve volt, új probléma akkor keletkezett, amikor 1915-ben elkészült az addig hiányzó osztrák–magyar közös címer. Az ún. nagy- és középcímerrel szemben a közös kiscímerből hiányzott Horvátország címere, amit egyetlen horvát irányzat sem tudott elfogadni (83.), így a kiscímer használatát inkább mellőzni kellett. Visszatekintve ez az ügy is jelzése annak, hány elvi fontossággal bíró kérdést nem rendezett az 1867–68. évi kiegyezés, s hogy az akkori, több út nyitva hagyását megengedő politika utólag, a háború alatt milyen váratlan többletproblémákat okozott.

Az 1908. évi annexió után a Monarchia közös szerzeményeként kezelt Bosznia-Hercegovina belügyei iránt Tisza valószínűleg éppen a tartományok rendezetlen közjogi státusa miatt – sem Ausztriához, sem Magyarországhoz nem tartozott, hanem „csupán” a birodalom egészéhez – végig rendkívül beható érdeklődést tanúsított, s igyekezett befolyásával mérsékelni az ottani tartományi kormányzóságnak és a katonai parancsnokságoknak nemzetiségpolitikai szempontból legtöbbször káros tevékenységét. Értékes adalék ehhez a Koerber közös pénzügyminiszterrel 1915 áprilisában folytatott levélváltása (52. sz.), amelyben Tisza elhibázott lépésnek nevezte a tartományok szerb lakosságának kriminalizálását: „... a nagyszerb propaganda sajnos a monarchia sok szerb lakosát ragadta magával. Semmi sem volna elhibázottabb és államellenesebb, mintha emiatt minden szerbet meggyanúsítanánk, megrendszabályoznánk és megbélyegeznénk” (Uo. 345. old.).

Az Iratok VII. kötetében helyet kapott korabeli források önmagukban természetesen nem adhatnak választ olyan kérdésekre, amelyekről eddig a történetírás nem tudott megnyugtató elemzéseket adni, s nem dönthetnek el olyan vitákat, amelyek jórészt a forrásoktól függetlenül, a különböző véleményalkotók egymástól eltérő nemzeti, ideológiai elkötelezettsége miatt újra meg újra kibombannak. Mindenesetre sok tekintetben cáfolhat, módosíthat olyan sztereotip vélekedéseket, mint amilyenek például Tisza István háborús felelősségének vagy – a másik oldalról nézve – heroikus magatartásának megítélésében máig fennforognak.

Tiszának az Erdély-kérdésben tanúsított magatartása vagy az ország háborús működésének, közellátásának, árvaügyének megszervezésében, az orosz betörések nyomán elpusztult északkelet-magyarországi régió újjáépítésében vállalt szerepe mellett éppen a rutén, szlovák, szerb és különösen a román kérdésben megfigyelhető fatalizmusa is tetten érhető. Az erdélyi román vagy a felvidéki szlovák kérdés Magyarországon kívüli, csehszlovák, nagyromán, jugoszláv megoldási alternatíváival szemben egyedül a világháború győztes befejezését tartotta hatásos ellenszernek. A fatalizmus ráadásul némely kicsinyes dualizmus kori nemzetiségpolitikai idea (naptáregyesítés, a görög katolikus ruténok és a boszniai szerbek cirill betűs írásának latin betűssel történő helyettesítése [32., 47., 67., 100. sz.] vagy éppen a román görögkeleti metropolitaválasztás befolyásolása [93. sz]) újraélesztésével társult.

Kötetünkben érdekes adalékokat adunk közre a valamennyi nemzetiség körében meglévő államhű irányzatokról (pl. 63–65., 73. sz.), amelyek azonban fokozatosan marginalizálódtak: pedig a szlovák, rutén, szerb, román lojalitási megnyilatkozásoknak a kormányzat láthatóan igen nagy jelentőséget tulajdonított, s a kormánypárti erőket további engedményekkel is kész lett volna bátorítani, támogatni.

Figyelemre méltó sajátosság, hogy a magyarországi német nemzetiségi mozgalmak irányvételében egyre ambivalensebb tendenciák kezdtek jelentkezni. Az erdélyi szászok a fogarasi kincstári uradalom területén tervezett kormányzati székely-magyar telepítési akció helyett galíciai német háborús menekültek betelepítését hozták javaslatba (55. sz.). Az erdélyi román betörés és nagyszámú szász menekülése az ország belsejébe kifejezetten erősítette az országhoz (és a magyarsághoz) fűződő kötelekeket. Másrészt a román hadsereg legyőzésére a Szászföldön bevetett német birodalmi katonai alakulatok jelenléte, később pedig Vilmos császár ottani látogatása tovább növelte a szászok nemzeti öntudatát, amelyre egyre nagyobb befolyást kezdtek gyakorolni az alldeutsch mozgalom és partnerszervezetei (103. sz.).

*

A szöveg közlésében az Iratok előző kötetekben, különösen a legutóbbi, a VI. kötetben alkalmazott – s annak előszavában részletesebben is kifejtett – eljárást követtük: a levéltári forrásokat lényegében betűhív, az országgyűlési, könyv- és sajtóanyagot a mai helyesíráshoz közelítve egységesített szöveg hív alakban, míg a fordításokat a mai akadémiai helyesírás szerint közöljük.

Ezekhez az általános elvekhez most néhány kiegészítő megjegyzést is fűzünk:

1. A cz-t mindenütt c-vel helyettesítettük, még a keresztnemekben (pl. Lőrinc) is.
2. A nagyon gyakori miniszter szót és összetételeit mindenütt sz-szel írtuk.
3. A korban ingadozó helyesírású tulajdonnevek írását (pl. Párizs vagy Páris; Turóc vagy Túróc) az eredeti iratokban nem egységesítettük, a fordításokban viszont a mai gyakorlat szerinti alak (Párizs, Turóc) szerepel.

*

Befejezésül egy szomorú kötelességünknek is eleget kell tenniünk, mégpedig annak, hogy megemlékezzünk Fabó Irma ny. könyvtárosról, a kiadványsorozat legrégebbi munkatársáról, a III–VI. kötet mutatójának készítőjéről és német nyelvű iratainak fordítójáról, aki 1996 márciusában, életének 88. évében elhunyt. Utolsó munkája e kötet névmutatója első változatának elkészítése volt. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

E helyütt mondunk köszönetet Fáró Évának, kötetünk szövegrögzítőjének, aki a teljes iratanyagot Kemény Gáborral össze is olvasta, s így felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott a szöveg pontosabbá tételéhez.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, VII. 1914–1916.

Köszönettel nyugtázzuk az MTA Történettudományi Intézetének azt az elhatározását, hogy – a (Nemzeti) Tankönyvkiadó visszalépése után – magára vállalta a kötet kiadását és a sorozat befejezését. Külön köszönet illeti Burucs Kornéliát, az intézet Könyvkiadó Csoportjának vezetőjét azért a türelemért és gondosságért, mellyel a kötet nyomdai munkálatait irányította.

Köszönettel emlékezünk meg szponzoraink anyagi segítségéről is (nevüket a címlap túloldalán tüntettük fel).

*

A VII. kötet megjelenésével csaknem másfél évtizedes közös munka végére tehetiünk pontot. Ezzel azonban az Iratok kiadása nem ért véget, mert hátra van még az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó két éve (1916. november–1918. október 31.) nemzetiségi vonatkozású iratanyagának közléte. Ennek a – talán minden eddiginél nagyobb és sokrétűbb – munkának az elvégzéséhez munkatársainktól és támogatóinktól további kitartást, olvasóinktól, az eddigi kötetek felhasználóitól pedig türelmet és biztatást kérünk.

Budapest, 1999. június

A szerkesztők